

Farhangian University

Challenges and Considerations of Religious Education in the Second Phase of the Revolution in Light of Changing Religiosity Among the New Generation

Fatemeh Vojdani^{1*}

1. Corresponding author Associate Professor Faculty of Theology and Religious Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: f_vojdani@sbu.ac.ir

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Received: 2024/05/13

Reviewed: 2024/07/11

Accepted: 2024/07/22

Published Online:

2024/07/22

Pages: 147-164

Keywords:

Religious education, the second step of the revolution, religiosity in the new generation, modernity

Background and Objectives: Paradigm changes and the transition from the era of tradition to modernity have led to rapid and significant changes in the beliefs, attitudes, values, behaviors and religious practices of young people. Ignoring these changes and insisting on the traditional methods of religious education not only leads to the inefficiency of religious education, but may also lead to the opposite result. The purpose of this research is to know the characteristics and changes in the religious practice of the new generation and then examine the requirements of effective religious education according to those characteristics. **Methods:** The research method is synthesis research and then suggesting implications for an effective religious education for the new generation. **Findings:** According to the findings, the young generation's "dineurism" is characterized by nine key traits: an emphasis on the mental and emotional dimensions of religion, with a reduced focus on practical and ritual aspects; a self-referenced approach; non-binding beliefs; a collage-like mixture of ideas; a diversitarian attitude; hedonism; informality in religious practices; a pluralistic outlook; and a tendency towards emerging spiritualities. **Conclusion:** Based on the findings, 9 characteristics were found about the religiosity of the young generation: the strengthening of the internal, mental and emotional dimensions of religiosity and the dimming of the practical and ritual aspects, self-referential religiosity based on individual wisdom, non-binding religiosity, dissonance, eclecticism and collage-like religiosity, diversity-oriented, hedonistic religiosity, reduction of tendency towards formal aspects of religiosity, pluralistic religiosity, and tendency towards emerging spirituality. Then, according to these characteristics, considerations were raised in the axes: content, educational resources, teaching method, communication method, evaluation method.

Cite this Article: Vojdani, F. (2024). Challenges and Considerations of Religious Education in the Second Phase of the Revolution in Light of Changing Religiosity Among the New Generation. *The Journal of Theory and Practice in Teachers Education*, 10(Special Issue), 147-164. <https://doi.org/10.48310/itt.2024.16280.917>

© the authors

Publisher: Farhangian University

چالش‌ها و ملاحظات تربیت دینی در گام دوم انقلاب، با نظر به تغییرات دین‌ورزی در نسل جدید

فاطمه وجدانی^{۱*}

۱. نویسنده مسئول، دانشیار دانشکده الهیات و ادیان دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، رایانامه: f_vojdani@sbu.ac.ir

چکیده

پیشینه و اهداف: تغییرات پارادیمی و گذار از دوران سنت به مدرنیته منجر به تغییرات سریع و قابل توجه در باورها، نگرش‌ها، ارزش‌ها، رفتارها و سبک زندگی جوانان از جمله در شیوه دین‌ورزی آن‌ها شده است. بی‌توجهی به این تغییرات جدید و اصرار بر شیوه‌های سنتی تربیت دینی، می‌تواند منجر به ناکارآمدی تربیت دینی و حتی نتیجه معکوس شود. هدف این تحقیق، شناخت دقیق‌تر ویژگی‌ها و تغییرات در شیوه دین‌ورزی نسل جدید و سپس بررسی استلزامات تربیت دینی مؤثر با توجه به آن ویژگی‌هاست. **روش‌ها:** روش تحقیق، سنتز پژوهی و سپس پیشنهاد دلالت‌هایی برای برنامه تربیت دینی مؤثر برای نسل جدید است. **یافته‌ها:** طبق یافته‌ها، نه ویژگی دین‌ورزی نسل جوان شامل: پررنگ شدن ابعاد ذهنی و عاطفی دین‌ورزی و کمرنگ شدن ابعاد عملی و مناسکی، دین‌ورزی خودمرجع، غیر الزام‌آور، کلاژگونه، تنوع‌گرا، لذت‌گرایانه، غیررسمی، کثرت‌گرا و گرایش به معنویت‌های نوظهور است. **نتیجه‌گیری:** با توجه به این ویژگی‌ها، ملاحظاتی به صورت زیر مطرح شد: اتخاذ رویکرد تربیت دینی به صورت فرابرنامه درسی، ترکیبی (ضمنی - مستقیم)، لذت‌بخش، داوطلبانه و متکی بر ارزش‌های مشترک، اصلاح محتوا (خودشناسی، ایجاد احساس نیاز به دین، آسیب‌شناسی معنویت‌های کاذب، تعمیق خداشناسی، توسعه و تعمیق مبانی دینی، جریان‌شناسی و نقد مبانی مدرنیسم و پست‌مدرنیسم)، محتوا (نظرخواهی در مورد سرفصل)، منابع آموزشی (تنوع‌بخشی و امکان انتخاب، استفاده از منابع علمی دست‌اول، روزآمد و در سطح جهانی)، شیوه تدریس (مشورت با مترجمان راجع به شیوه تدریس، الگودهی، روش استدلالی، مسئله‌محوری و ارائه بحث‌های چالشی، بحث و گفتگوی آزاداندیشانه، تدریس مشارکتی، روش تطبیقی و انتقادی منصفانه و علمی، استفاده از فعالیت‌های اجتماعی داوطلبانه، مفید و نوع‌دوستانه، مشارکت داوطلبانه در مناسک معنوی جمعی و لذت‌بخش با حاشیه‌های سرگرم‌کننده، استفاده از ظرفیت هنر)، شیوه ارتباطی (احترام و توجه مثبت، تعمیق ارتباط عاطفی - تربیتی)، شیوه ارزشیابی (توافق با مترجمان راجع به شیوه‌های ارزشیابی، افزایش سهم فعالیت‌های داوطلبانه، ارزشیابی مستمر، ارزیابی هم‌تایان و خودارزیابی).

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱

تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱

شماره صفحات: ۱۴۷-۱۴۴

Homepage: <https://itt.cfu.ac.ir/>

واژه‌های کلیدی:

تربیت دینی،
گام دوم انقلاب،
دین‌ورزی در نسل جدید،
مدرنیته

استناد به این مقاله: وجدانی، فاطمه. (۱۴۰۳). چالش‌ها و ملاحظات تربیت دینی در گام دوم انقلاب، با نظر به تغییرات دین‌ورزی در نسل جدید. *نظریه و عمل در تربیت معلمان*، ۱۰ (ویژه نامه)، ۱۴۷-۱۴۴. <https://doi.org/10.48310/itt.2024.16280.917>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه فرهنگیان

مقدمه

دین همواره یکی از نهادهای قدرتمند و هویت‌ساز در عرصه فردی و جمعی انسان‌ها بوده است. در رویکرد اسلامی، دین‌ورزی صحیح عامل رسیدن به حقیقت، شکوفایی فطرت، اصلاح فردی و سعادت اخروی است. دین‌ورزی در زندگی دنیوی نیز به رفع بحران‌ها و ارضای نیازهای روحی و کسب رضایت از زندگی (KHajenori, et al, 2012) کمک می‌کند و به زندگی معنا می‌بخشد زندگی (Serajzadeh & Rahimi, 2014). همچنین، هویت دینی واحد در اعضای جامعه، از مهم‌ترین عوامل همبستگی اجتماعی در جامعه است (Moradi & Khanmohammadi, 2020). از این رو، تربیت دینی مؤثر در بسیاری از کشورهای جهان، به‌ویژه در کشور اسلامی ایران جایگاه بسیار مهمی دارد؛ به‌گونه‌ای که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (2011, p. 16) ساحت تربیت دینی به‌عنوان محور کلیه برنامه‌های تربیتی مطرح شده است.

مقام معظم رهبری نیز همواره بر ارتقای دین، معنویت و تدین در میان نسل جوان کشور تأکید بسیاری داشته‌اند (Khamenei, 2005.5.2)؛ و به‌ویژه در بیانیه گام دوم انقلاب، با اشاره به تلاش غرب در ترویج سبک زندگی غربی در ایران و تحمیل زیان‌های اخلاقی و دینی به کشور و ملت، مقابله با آن را مستلزم جهادی همه‌جانبه و هوشمندانه دانسته‌اند (The “Second Phase of the Revolution” Statement, 2019.2.11). اهمیت تربیت دینی در دیدگاه ایشان به حدی است که همواره تأکید دارند که تربیت دینی جوانان، نه تنها باید توسط نهادهایی همچون مرکز ملی و سازمان جوانان، بسیج و مراکز دولتی و غیردولتی آموزش و پرورش پیگیری شود، بلکه باید به یک مسئله ملی و جدی تبدیل شده و همه آحاد مردم در آن زمینه احساس مسئولیت و ایفای نقش کنند (Khamenei, 2000.3.21). این امر در گام دوم انقلاب اسلامی، که به دنبال تثبیت و تعمیق بیشتر آموزه‌های دینی و مقابله مؤثر با هجمه همه‌جانبه دشمنان اسلام و انقلاب است، اهمیت دوچندان می‌یابد.

از سوی دیگر، گذار از دوران سنت به مدرنیته (و حتی پست‌مدرنیسم)، همان‌گونه که تغییرات قابل‌ملاحظه‌ای را در بسیاری از جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زندگی ایجاد کرده، دین‌ورزی را نیز تحت تأثیر قرار داده است. ایران گرچه از دیرباز جامعه‌ای بسیار سنتی بوده است، اما هم‌زمان با توسعه فناوری‌های ارتباطی و کمرنگ‌شدن مرزهای فرهنگی، تغییرات حاصل از جهانی‌سازی، و روی آوردن افراد به‌خصوص جوانان به رسانه‌ها و ایجاد فضای باز فرهنگی، برخی ارزش‌های مدرن نظیر فردگرایی، تکثرگرایی و نسبی‌گرایی در میان جوانان نیز رو به گسترش است. به‌ویژه در دهه اخیر، شاهد بروز تغییرات قابل‌ملاحظه‌ای در دین‌ورزی جوانان و ظهور و بروز شکل‌ها و شیوه‌های جدید دین‌ورزی در میان آن‌ها هستیم.

در چنین شرایطی، تربیت دینی مؤثر و هدایت دقیق متربیان به سوی مدل درست و کامل دین‌ورزی، به‌عنوان یک دغدغه مهم، بدون شناخت دقیق مخاطب و مسائل واقعی او امکان‌پذیر نیست. مقام معظم رهبری با تأکید بر «آرمان‌گرایی واقع‌بینانه»، آرمان‌گرایی همراه با واقع‌بینی را رمز حرکت پیشرو ملت و نظام اسلامی معرفی کرده و فهم دقیق این ترکیب بسیار حساس و ظریف را ضروری تلقی نموده‌اند. از نظر ایشان ترکیب آرمان‌گرایی با واقعیات، در واقع، حرکت مجاهدانه در چارچوب تدبیر است؛ و برعکس، آرمان‌گرایی بدون توجه به واقعیات و بدون به‌کارگیری سازوکارهای منطقی و معقول، خیال‌پردازی است، و نادیده گرفتن واقعیات جامعه، باعث اشتباه در قضاوت و خطا در انتخاب مسیر می‌شود. ایشان تأکید دارند که ما باید بر اساس واقعیات، حرکات خود را تنظیم کنیم و در این مسیر، مراقبت از لغزش‌ها و لغزشگاه‌ها بسیار مهم است. البته به فرمایش ایشان، این واقعیت‌شناسی باید به‌درستی انجام شود، تا دچار «واقعیت‌پنداری» و خطا در محاسبات نشویم (Khamenei, 2012.7.24). در همین ارتباط ایشان تأکید دارند که بزرگ‌ترها و مسئولان که در صدد تربیت و اصلاح جوانان هستند، لازم است که از منظر جوان به مسئله جوانی نگاه کنند؛ توقعات و احساسات جوان را درک نموده و وظایف خود را در این ارتباط بفهمند (Khamenei, 2000.3.21).

در زمینه تربیت دینی نیز در عین ثبات و تغییرناپذیری مبانی تربیت و هدف‌نهایی (سخت‌هسته تربیت)، ممکن

است بسته به مخاطب و شرایط او، در برخی عناصر برنامه تربیتی از جمله روش‌های تربیتی، تغییرات و تطابقاتی ایجاد شود؛ چراکه عناصری مانند موقعیت یا ویژگی‌های خاص مخاطب، عناصر متغیری هستند و بر روندها و چگونگی تربیت تأثیر می‌گذارند. رهبر معظم انقلاب نیز در بیانیه گام دوم می‌فرماید، درست است که انقلاب اسلامی موفق شد تا عیار معنویت و اخلاق را در فضای عمومی جامعه به گونه چشمگیری افزایش دهد، اما راه طی شده، فقط قطعه‌ای از مسیر افتخارآمیز به سوی آرمان‌های جمهوری اسلامی است و اکنون انقلاب اسلامی پدیده‌ای زنده و بارز و دارای انعطاف است، متحجر و اهل انفعال نیست؛ به نقدها و کاستی‌ها حساسیت مثبت نشان می‌دهد و در برابر موقعیت‌های نو به نو، با حفظ پایبندی کامل به اصول و ارزش‌های خود، واکنش‌های مناسب را نشان می‌دهد (The “Second Phase of the Revolution” Statement, 2019.2.11). این امر نشان‌دهنده پویایی مسیر تربیت دینی برای تحقق آرمان‌های والای دین اسلام است. در همین راستا، هدف تحقیق حاضر شناخت دقیق‌تر ویژگی‌ها و تغییرات دین‌ورزی در نسل جدید، و نیز بررسی استلزامات تربیت دینی مؤثر برای این نسل، با توجه به آن ویژگی‌ها است. در این ارتباط پیش‌ازین نیز تحقیقاتی انجام شده است. برخی تحقیقات صرفاً وضعیت دین‌داری نسل جدید را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ اما به دلالت‌های تربیتی نپرداخته‌اند (Hassan pour & Memar, 2015; Sam Deliri, 2015; Nejati, 2015; Saiedi, 2015; Fard, et al, 2021).
 et al, 2017; Farastkhah, 2016; Khoshnam, et al, 2018; Khoshnam, Rezvani, et al, 2015, Nasseri, Mousavi, 2018; Moradi & Khanmohammadi, 2020; Khodayari et al, 2018; Mokeilani, 2018; Fard, et al, 2021).

برخی محققان دیگر با رویکرد تربیتی به چالش‌های تربیت دینی و عوامل اثرگذار و ارائه راهکار پرداخته‌اند؛ از جمله عجم و سعیدی رضوانی (2012)، با توجه به اهداف سه‌گانه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی در تربیت دینی، به این نتیجه رسیده‌اند که در تربیت دینی باید رویکردی اتخاذ شود که هم به عقل، هم به عاطفه و هم به رفتار یادگیرندگان توجه شود. به عبارت دیگر، باید به هر دو رویکرد عقل‌گرایی و ایمان‌گرایی که نتیجه آن عمل صالح است، توجه کافی مبذول شود. این تحقیق، تربیت دینی را در سطح کلان‌تر (رویکرد حاکم) بررسی می‌کند و به چالش‌های عصر جدید نمی‌پردازد. ابراهیمی کیایی و عامریان (۲۰۲۰) چالش‌ها و موانع تربیت دینی نسل چهارم انقلاب را در گام دوم بررسی کرده و راهکارهای رسانه‌ای روایتی با آن‌ها را مطرح کردند. با توجه به یافته‌های پژوهش، مشکلات مربوط به ضعف باورهای دینی و ارتباطات اعضای خانواده، مسائل خاص دوران نوجوانی، مسائل مربوط به مدارس، گروه همسالان و جامعه، مسائل رسانه‌ای، ناهماهنگی اصول تربیتی در خانه و مدرسه، فقر مالی و فرهنگی خانواده‌ها، انواع اعتیاد و انواع آسیب‌های فردی و اجتماعی در خانواده، مهم‌ترین موانع تربیت دینی نوجوانان هستند. نتایج پژوهش نشان داد که رسانه‌ها می‌توانند با انتقال غیرمستقیم و تأثیرگذار پیام‌های تربیتی و ارائه الگوهای مناسب برای افزایش ارتباطات درون‌خانوادگی (به‌ویژه والدین و فرزندان) و تقویت باورهای دینی مخاطبان، گام بردارند. در این تحقیق آسیب‌ها کلی هستند و راهکارها رسانه‌ای می‌باشند. تأمل در تحقیقات انجام شده نشان می‌دهد که تحقیقات چندرشته‌ای در زمینه تربیت دینی، به‌عنوان نمونه، تحقیقاتی که با استفاده از یافته‌های علم جامعه‌شناسی دلالت‌های تربیتی مطرح نماید، کمتر انجام شده است. در حالی که به اذعان صاحب‌نظران، در حوزه علوم انسانی و اجتماعی بسیاری از مسائل چندوجهی هستند. از سوی دیگر، رشته‌ها و قلمروهای علمی نیز، به‌خودی‌خود، موجودیت‌های مجزا و جزیره‌ای نیستند - آن‌ها معمولاً از همدیگر وام می‌گیرند و به قلمرو یکدیگر ورود پیدا می‌کنند (Youngblood, 2007). علوم تربیتی نیز علمی چندرگه است و ریشه در علوم زیست‌شناسی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و فلسفه دارد (Kardan, 1998)؛ بنابراین، در این تحقیق نیز، از نتایج یافته‌های میدانی جامعه‌شناختی برای تعیین دقیق‌تر مشکلات و چالش‌های دین‌ورزی نسل جوان استفاده شده است و سپس با تحلیل دقیق‌تر آن مسائل شناسایی شده، تلاش شده است تا بر آن اساس، پیشنهادهایی برای نظام تربیتی مطرح شود. در پژوهش حاضر به دو سؤال پاسخ داده شده است: (۱) ویژگی‌ها و شیوه‌های جدید دین‌ورزی در جوانان ایرانی به چه صورت است؟ (۲) با توجه به این ویژگی‌ها، چه ملاحظاتی را می‌توان برای اثربخشی بیشتر برنامه‌های تربیت دینی در نظر گرفت؟

روش

امروزه گسترش حوزه‌های علمی مختلف به‌گونه‌ای است که رشته‌های مختلف علمی در شناسایی و تحلیل و حل مسئله به کمک هم می‌آیند و درنهایت، مدل جامع و یکپارچه‌ای برای حل مسئله ارائه می‌شود (Newell, 2001). از این رو، انجام پژوهش‌های ترکیبی که عصاره تحقیقات انجام شده در یک موضوع خاص را به شیوه نظام‌مند و علمی فراروی پژوهشگران قرار می‌دهند، گسترش روزافزون یافته است (Azkia & Tavakoli, 2006). بخصوص بسیاری از مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی را می‌توان در فضای چندرشته‌ای انجام داد (Khorsandi Taskoh, 2009). در همین راستا، سنتز پژوهی^۱ مطالعه‌ای است که طی آن پژوهشگر می‌کوشد یافته‌های مطالعات دیگر را بررسی، تحلیل و درنهایت ترکیب کند (Thomas & Harden, 2008). سنتز پژوهی درصدد عملیاتی کردن این اصل است که علم، قابلیت جمع‌آوری یا تراکم نظام‌مند دانش‌های تولید شده پیشین را دارد (Chalmers, et al, 2002). سنتز پژوهی، داده‌های حاصل از مطالعات کیفی، کمی و آمیخته اولیه را مورد بررسی قرار دهد (Harden & Thomas, 2010). در سنتز پژوهی پژوهش‌هایی که مقرر است از یافته‌های آن‌ها استفاده شود انتخاب می‌شوند، مورد بررسی نظام‌مند قرار می‌گیرند و سپس مورد با هم نگری قرار می‌گیرند. در این تحقیق برای پاسخگویی به سؤال اول، پژوهش‌های مرتبط با «تحولات دین‌ورزی در نسل جدید» که توسط متخصصان امر طی حدود ۲۰ سال انجام شده‌اند، مورد مطالعه قرار گرفتند؛ یعنی پژوهش‌هایی که در مورد نحوه دین‌داری و تغییر و تحولات دین‌داری در جوانان، چالش‌های دین‌داری در جوانان و نظایر این‌ها انجام گرفته و نتایج آن در پایگاه‌های معتبری از جمله پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، پرتال جامع علوم انسانی، نورمگز، ایرانداک و مگیران منتشر شده‌اند، بررسی شدند. این تحقیقات شامل موارد ذیل هستند (جدول ۱):

جدول ۱. مشخصات پژوهش‌های مورد بررسی

ردیف	نام پژوهشگر و سال انتشار	عنوان پژوهش
۱	سراج‌زاده، ۱۹۹۸	نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان و دلالت آن بر سکولار شدن
۲	بیابانی، ۲۰۰۹	بررسی رابطه پایگاه اقتصادی - اجتماعی با نوگرایی دینی، با تأکید بر دانش‌آموزان پایه سوم دبیرستان‌های دولتی
۳	آزاد ارمکی و غیاثوند، ۲۰۱۲	تحلیل جامعه‌شناختی دین‌داری جوانان با رویکرد بی‌شکلی دین‌داری
۴	میرسندسی، ۲۰۰۴	مطالعه میزان و انواع دین‌داری دانشجویان
۵	توسلی و مرشدی، ۲۰۰۶	بررسی سطح دین‌داری و گرایش‌های دینی دانشجویان
۶	فراستخواه، ۲۰۰۶	نمایی از دین‌ورزی طبقات متوسط جدید شهری
۷	افشارکهن و همکاران، ۲۰۱۱	بررسی وضعیت عرفی شدن دانشجویان و برخی عوامل مؤثر بر آن (در میان دانشجویان دختر و پسر دانشگاه بوعلی سینا)
۸	فراستخواه، ۲۰۱۱	تغییر الگوهای دین‌داری
۹	پوریوسفی و همکاران، ۲۰۱۳	شناخت میزان گرایش جوانان به معنویت‌های نوظهور و عوامل اجتماعی تأثیرگذار بر آن (دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال)
۱۰	اسکندری و کاظمی، ۲۰۱۳	بررسی جهت‌گیری‌های ارزشی نسل جوان و عوامل مؤثر بر آن
۱۱	حسن‌پور و معمار، ۲۰۱۵	مطالعه وضعیت دین‌ورزی جوانان با تأکید بر دین‌داری خودمرجع (ارائه یک نظریه زمینه‌ای)
۱۲	سام دلیری، ۲۰۱۵	انواع دین‌داری و روحانیت (بررسی تأثیر نوع دین‌داری بر تبعیت از روحانیون)
۱۳	نجاتی حسینی، ۲۰۱۵	معنویت‌های جدید (درباره واقعیت اجتماعی نودیندار)
۱۴	امیری و اصغرپور ماسوله، ۲۰۱۶	ظهور دین‌داری گزینشی در میان دختران جوان شهر مشهد: ارائه یک نظریه زمینه‌ای
۱۵	سعیدی رضوانی و همکاران، ۲۰۱۵	بررسی دیدگاه دانش‌آموزان پایه سوم دوره متوسطه پیرامون تحقق اهداف قلمرو «عمل و رفتار» برنامه درسی دین و زندگی

1. A Synthesis Study

ردیف	نام پژوهشگر و سال انتشار	عنوان پژوهش
۱۶	ناصری و همکاران، ۲۰۱۷	مطالعه چگونگی نگرش دانشجویان به دین (مدلی بر اساس نظریه زمینه‌ای) مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه اصفهان
۱۷	فراستخواه و همکاران، ۲۰۱۶	مطالعه پدیده بی‌هنجاری دینی در بین دانشجویان دانشگاه‌های ایلام (ارائه نظریه مبنایی)
۱۸	خوشنام و همکاران، ۲۰۱۸	درک دانشجویان دانشگاه تهران از تعاملات غیررسمی
۱۹	مکیلانی و همکاران، ۲۰۱۸	تحلیل پدیدارشناسانه باورهای دینی دانش‌آموزان و ارائه راهکارهایی برای کاهش چالش‌ها و آسیب‌های موجود
۲۰	موسوی و همکاران، ۲۰۱۸	تبیین فرهنگی - اجتماعی پابندی جوانان تهرانی به ارزش‌های دینی از دو بُعد مناسکی (اعمال دینی) و پیامدی (آثار دینی)
۲۱	مرادی و خان محمدی، ۲۰۲۰	بررسی وضعیت دین‌داری جوانان شهر سرپل ذهاب و برخی عوامل مرتبط با آن
۲۲	خدایاری‌فرد و همکاران، ۲۰۲۱	عوامل مرتبط با افزایش و کاهش گرایش دانشجویان به دین‌داری؛ بررسی پدیدارشناختی

تحقیقات فوق مورد تحلیل محتوایی قرار گرفتند و بر اساس داده‌های حاصل، عمده‌ترین تغییرات و شیوه‌های دین‌ورزی نسل جدید ذیل ۹ طبقه دسته‌بندی شدند. سپس با عنایت به این اطلاعات، ملاحظات و استلزامات تربیتی برای تربیت دینی مؤثرتر نسل جدید در قالب پنج محور: محتوا، منابع آموزش، شیوه تدریس، شیوه ارتباطی و شیوه ارزشیابی مطرح شد. توصیه‌ها و بایدها و نبایدهای تربیتی، از مقوله وضع و اعتبار بوده، الزام‌هایی هستند که از سان جهت رفع نیازها و رسیدن به هدف وضع می‌کند و به کار می‌گیرد؛ بنابراین، در این تحقیق نیز، با توجه به ویژگی‌ها و نیازهایی که طبق سؤال اول برای مخاطب شناسایی شد، و جهت تحقق هدف یعنی تربیت دینی مؤثر، بایدونبایدهای تربیتی در پنج محور محتوا، منابع آموزشی، شیوه تدریس، شیوه ارتباطی و شیوه ارزشیابی وضع شد که در واقع مهم‌ترین عناصر هر برنامه تربیتی هستند. این گزاره‌ها، لازم‌الاجرا می‌باشند و اگر زمانی ناکارآمدی (لغویت) آن‌ها (مثلاً، برای موقعیتی خاص) مسجل گردید، با موارد مناسب‌تر جایگزین می‌شوند. این شیوه، در سال‌های اخیر توسط برخی صاحب‌نظران تربیتی معاصر (Sadeh Zadeh Ghamsari & Hassani, 2012, mentioned by: Vojdani, 2012, p. 174) از نظریه اعتباریات علامه استخراج و برای انجام تحقیقات تربیتی پیشنهاد شده و به کار گرفته شده است.

۱. ویژگی‌های دین‌ورزی در میان نسل جدید بر اساس یافته‌های میدانی

تحقیقات میدانی که عمدتاً توسط جامعه‌شناسان بر روی جوانان ایرانی انجام شده، نشان می‌دهد که نسل جوان ما تحت تأثیر شبکه‌های مجازی و سیاست‌های جهانی سازی و شرایط گذار از سنت به مدرنیته، شکل‌های جدیدی از دین‌ورزی را نشان می‌دهند. این تغییرات را می‌توان در قالب محورهای زیر صورت‌بندی نمود:

۱-۳. پررنگ‌شدن ابعاد درونی، ذهنی و عاطفی دین‌ورزی و کمرنگ‌شدن ابعاد عملی و مناسکی

بر اساس نتایج تحقیقات میدانی، دین‌ورزی بسیاری از نسل جدید، بیشتر از نوع اعتقادی و تجربی (تجربه درونی) است؛ تا مناسکی یا شعائرگرا (Nasseri, et al, 2017; Moradi & khanmohammadi, 2020)؛ آن‌ها به دین‌نگاهی احساسی دارند (Mokeilani, et al, 2018) و اگر دین‌ورزی امری باطنی و دلی باشد (که قطعیتی هم ندارد)، الزامی به همراه نمی‌آورد و لزومی به سخت‌گیری و رعایت همه دستورات و قواعد وجود ندارد (Hassan pour & Memar, 2015). بسیاری از جوانان امروز، به جوهر معنوی از سان و ایمان قلبی به اصول دینی، بی‌شتر اهمیت می‌دهند، تا به مذهب متشرعانه (Farastkhah, 2006; 2011) و پابندی به مناسک دینی. بسیاری از آن‌ها بر داشتن قلب پاک، نیت خالص و باور کلی بدون التزام تأکید دارند؛ اینکه انسان باید دلش پاک باشد و قصد و نیتش خدا باشد؛ حتی اگر مناسک را انجام ندهد (Biabani, 2009, p. 93) و لذا شکاف میان باور و عمل در آن‌ها زیاد است (Mokeilani, et al, 2018; Nasseri, et al, 2017). در مجموع، ابعاد عملی، مناسکی و احکام دین برای آن‌ها کمرنگ‌تر است.

۲-۳. دین‌ورزی خودمرجع و مبتنی بر خرد فردی

بسیاری از جوانان نسل جدید، خود را مرجع تصمیم‌گیری در مورد بایدها و نبایدهای دینی و شرعی می‌دانند (Hassan pour & Memar, 2015)؛ برای تشخیص و تعیین اولویت‌های خود بر اساس برداشت خویش عمل می‌کنند، و مراجع دینی را در این موارد فاقد تخصص کافی می‌دانند (Mirsandsi, 2004, pp. 74-75). به دلیل استقلال خواهی بیشتر، دین‌ورزی آن‌ها بیشتر مبتنی بر عقلانیت، خرد فردی و تشخیص فردی است، و کمتر مایل هستند که تابع نهادهای سنتی دینی باشند (Farastkhah, 2006; 2011)؛ یعنی فرد با دین خود، برخورد انتخاب‌گرانه و گزینش‌گرانه می‌کند، دستورات و احکام شرعی که از نظر عقل خود ناموجه هستند، را نمی‌پذیرد و انجام نمی‌دهد؛ از نظر آن‌ها دین امری شخصی است و نیاز به متولی ندارد (Tavasoli & Morshedi, 2006)، و تقلید از مرجع تقلید در فروع دین ضروری نیست. از این رو، نقش نهاد مرجعیت نادیده گرفته می‌شود (Hassan pour & Memar, 2015; Saiedi, 2015). تبعیت از روحانیان در میان آن‌ها به شدت و گسترده‌گی قبل نیست (Sam Deliri, 2015). رویگردانی از روحانیت، زمینه‌ساز ظهور گونه‌ای خاص از دین‌داری به نام دین‌داری بی‌واسطه و دین‌داری بدون نیاز به روحانیت می‌شود (Farastkhah, et al, 2016). البته با وجود ادعای مرجعیت‌گریزی توسط جوانان، به نظر می‌رسد که آن‌ها به شدت تحت تأثیر سلبریتی‌ها هستند و شاید بتوان به جای مرجعیت‌گریزی و مرجعیت‌ستیزی، بیشتر از تغییر مرجعیت در مورد آن‌ها سخن گفت.

یکی از پیامدهای محور قراردادن خرد فردی در ارزش‌دوری‌ها، نقد دین و بازنگری در آن طبق تشخیص فردی است. بسیاری از جوانان امروز با استفاده از منابع روشنفکری دینی (Serajzadeh, 1998)، و با تکیه بر قوه استدلال شخصی، مبانی دینی را قابل نقد می‌دانند (Khoshnam, 2018)، در ماهیت دستورها و احکام دینی تردید کرده و بسیاری از آن‌ها را به چالش می‌کشند و مورد ارزیابی و بازنگری قرار می‌دهند (Hassan pour & Memar, 2015). این‌گونه مواجهه با متون دینی خطر عرفی شدن دین را در پی دارد.

۳-۳. دین‌ورزی غیرالزام‌آور

دین‌داری منعطف‌تر (Farastkhah, 2011) و برداشتی غیرالزام‌آور در فروع دین و در عبادات فردی واجب مانند نماز و روزه، از دیگر ویژگی‌های آن‌ها است؛ مثلاً، از نظر آن‌ها قضا شدن نماز یا روزه‌نگرفتن سالانه، لطمه‌ای به دین‌داری آنان وارد نمی‌کند؛ روند منظمی برای انجام این واجبات ندارند؛ گاهی اعتقاد و التزام حداکثری، و گاهی تعهد حداقلی دارند (Hassan pour & Memar, 2015). این برداشت غیرالزام‌آور از دین منجر می‌شود که برخی جوانان حتی نسبت به بسیاری از واجبات مسلم دینی، احساس تعهد و الزام نداشته باشند.

۳-۴. ناهمخوانی، التقاط و دین‌ورزی کلاژگونه

به دنبال بی‌هنجاری دینی، کاهش مشروعیت هنجارهای دین‌داری معیار، و وضع هنجارهای اقتضائی دینی و هنجارآفرینی‌های جدید و نوظهور (Farastkhah, et al, 2016). گاه شاهد نوعی تناقض و ناهمخوانی در عرصه باورها، نگرش‌ها و رفتارهای دینی جوانان هستیم (Azad Armaki & Ghiathvand, 2012). پژوهشگران نوعی برخورد گزینشی با دین (Saiedi Rezvani, 2015)؛ و التقاط دینی^۱ را در میان برخی از جوانان گزارش کرده و معتقدند که آن‌ها مجموعه‌نا سازگار و ناهماهنگی از باورها و اعمال دارند و در مواردی دین را در جهت سازگاری با زندگی خویش تغییر می‌دهند (Mirsandsi, 2004, pp. 74-75). برای مثال، آن‌ها ممکن است از سویی به آموزه‌های قرآن و حقانیت آن معتقد باشند، و از سوی دیگر، بر عدم کارایی قوانین اسلام در جامعه تأکید کنند (Serajzadeh, 1998)؛ ممکن است در عین مادی بودن، دنیا را تقبیح و علم را تقدیس نمایند (Farastkhah, et al, 2016). گفته می‌شود که نوعی

۱. التقاط دینی به معنی آمیختگی عناصر فرهنگی ناهمگون، عناصر یک دین، ناشی از یک ارتباط قویاً منفی است. مفهوم التقاط دینی برای آلودگی یا بی‌اعتباری ضمنی مورد استفاده قرار می‌گیرد. نفوذ آلودگی به یک سنت دینی معروف به خالص، از طریق معانی، نمادها و اعمال مناسکی که از یک سنت مذهبی بیگانه و ناخالص به عاریت گرفته شده است (Mirsandsi, 2004, p. 120).

دین‌داری پسامدرن که از کنار هم قرا گرفتن عناصر سنتی و مدرن و به‌وجودآوردن فضای چندتکه‌ای (ترکیبی و کلاژگونه) و خاکستری، که نه می‌توان گفت یکسره مدرن است، و نه یکسره سنتی، در میان جوانان شکل گرفته است. مثلاً، مراسم‌هایی همچون عا شورا و محرم را بنا به خواست شخصی خودشان - مصلحت‌جویانه - مصادره و مصرف می‌کنند (Farastkhah, 2006). ممکن است بخش‌هایی از دین را قبول داشته باشند، به آن عمل کرده و اجزای دیگری را رد کنند (امیری و اصغرپورماسوله، ۱۳۹۵). در عین اعتقاد به قرآن و برخی اصول دینی و خواندن نماز و گرفتن روزه، به حجاب اعتقاد نداشته باشند؛ یا در رابطه با جنس مخالف، خارج از الگوی ازدواج عمل کنند (Hassan pour & Memar, 2015). البته آن‌ها برای رهایی از تعارض، به خنثی‌سازی آن از طریق نظام توجیه‌های عقلی می‌پردازند (Farastkhah, et al, 2016). بین ترتیب، تلقی دستورالعمل جامع‌بودن دین برای زندگی در میان بسیاری از نسل جوان کمرنگ شده و بنا بر خواست فردی بخش‌هایی از آن گزینش می‌شود.

۳-۵. دین‌ورزی تنوع‌گرا و لذت‌گرایانه

لذت‌جویی و تنوع‌طلبی در دین‌داری، از دیگر خصیصه‌های نوظهور دین‌داری جوانان است؛ آن‌ها دین‌داری را در چارچوب لذت شخصی بازتفسیر کرده و چیزی را که پسندند، دنبال می‌کنند و بدان می‌پردازند (Hassan pour & Memar, 2015). مثلاً برنامه‌ها و مراسم نمایشی و کارناوال‌گونه برای آن‌ها جالب‌تر است (Farastkhah, 2006). همچنین گفته می‌شود که آن‌ها به جنبه‌های زیباشناختی دین علاقه بیشتری دارند (Mousavi, 2018).

۳-۶. کاهش گرایش به جنبه‌های رسمی دین‌ورزی

برخی جوانان امروز در میان مناسک، به برخی مراسم‌ها و مناسک دینی اولویت می‌دهند و به برخی دیگر، نه؛ لذا، ممکن است نوعی دین‌داری بی‌شکل در میان آن‌ها مشاهده شود (Azad Armaki & Ghiathvand, 2012). به‌علاوه، آن‌ها به دین شخصی و اقتضایی - در برابر دین دولتی - تمایل بیشتری دارند (Farastkhah, 2011). بر اساس برخی پژوهش‌ها، تمایل جوانان به اعمال و مناسک جمعی، بخصوص مناسک دینی رسمی، کاهش یافته است (افشارکهن و همکاران، ۱۳۹۰)؛ یعنی در میان مناسک جمعی، ترجیح می‌دهند که در مناسک دینی جمعی که غیررسمی باشد و تحت کنترل سیاسی نباشد، شرکت کنند؛ لذا، به‌عنوان مثال، نسبت به روزه و عزاداری امام حسین (ع) تمایل بیشتری دارند، تا نماز جمعه و جماعت (Saiedi Rezvani, 2015). همچنین به‌ویژه در سال‌های اخیر، به مناسک عبادی غیررسمی همچون اعتکاف، علاقه بیشتری نشان می‌دهند.

۳-۷. اولویت اخلاق بر دین

برخی از جوانان امروز، اخلاق را از دین متمایز می‌کنند. از نظر آن‌ها پایه ارزش‌های اخلاق، در دین خلاصه نمی‌شود و اخلاق بر دین و پایبندی به شریعت اولویت می‌یابد (Farastkhah, 2011). آن‌ها برای اخلاق، قلب و وجدان پاک (از سانیت‌داستن) اولویت بیشتری قائل هستند، تا رعایت اصول شرعی؛ مثلاً دروغ‌نگفتن را مهم‌تر از نماز خواندن و روزه گرفتن می‌دانند (Hassan pour & Memar, 2015). این نوع نگرش، از سویی، به جدایی اخلاق از دین و برداشت سکولار از اخلاق می‌انجامد و از سویی، منجر به برداشت ناقص از دین می‌شود و اخلاق، چیزی جدا از دین فرض می‌شود؛ درحالی‌که صداقت و نماز هر دو از مقوله‌های مورد تأکید در دین هستند.

۳-۸. دین‌ورزی کثرت‌گرا

آن‌ها دارای گشودگی شناختی بوده (Azad Armaki & Ghiathvand; 2012; Hassan pour & Memar, 2015). و قائل به اختلاف و کثرت دیدگاه‌ها در مورد دین و شباهت پیام کلی ادیان الهی هستند، و عرف‌گرایی و درک مسالمت‌آمیز و غیرخشونت‌آمیز از دین (Farastkhah, 2006)، پذیرش اعتقادات مختلف، درک دیگری‌های متفاوت و تحمل یکدیگر با اعتقادات گوناگون (Khoshnam, 2018) از ویژگی‌های آن‌ها است. آن‌ها تفاوت‌های دینی و مذهبی را مانعی برای عدم ارتباط و تعامل نمی‌دانند؛ برعکس، بر دوستی و معاشرت با افرادی با گرایش‌های متفاوت مذهبی و دینی تأکید می‌کنند (Tavasoli & Morshedi, 2006). بدین ترتیب، جانب‌داری از یک دین خاص را کمتر می‌

پسندند.

۳-۹. گرایش به معنویت‌های نوظهور

از دیگر تغییرات در دین‌ورزی نسل جدید می‌توان به اعتقاد به حقانیت معارف عرفان‌های شرقی، در راستای نائل شدن به رستگاری و رهایی، استقبال از پذیرش معارف معنوی نو برای تقویت دین‌داری (Nejati, 2015) و گرایش به معنویت‌های نوظهور (Pour Yousefi, et al, 2013) نام برد. بسیاری از جوانان امروز خواستار برقراری ارتباط با خداوند و کسب آرامش قلبی هستند (Hassan pour & Memar, 2015) و در این معنویت‌ها هم معمولاً اهدافی مانند عشق، شادی و آرامش پررنگ است؛ لذا نوعی عمل‌گرایی و نگاه ابزارگرایانه به دین در میان برخی از جوانان امروز وجود دارد.

لایه‌های زیرین این تغییر و تحولات را می‌توان در مواردی همچون: انسان‌محوری، عقل‌محوری، علم‌گرایی و لیبرالیسم که منجر به تمایل به خودپیروی، فربه‌شدن حریم خصوصی و نفی مرجعیت و نفی فراروایت‌ها می‌شود، جستجو کرد.

هم‌چنین، نسبت‌گرایی که به‌نوبه خود منجر به تنوع و تکثر در همه‌چیز می‌شود، از جمله سبک لباس پوشیدن، آشپزی، تفریحات، معماری، روابط اجتماعی و حتی ارزش‌های دینی و مناسک دینی؛ لذا، سنت‌ها و مناسک واحد و سلب دینی هم جای خود را به شیوه‌های متنوع و متکثر می‌دهند. البته تمایل به تنوع‌طلبی و نیز تمایل به تمایز و خاص‌بودگی نیز، به این مسئله دامن می‌زند.

مادی‌گرایی، تمرکز روی زندگی دنیا و تا حدودی غافل‌شدن از جهان آخرت، اعتقاد به دین رحمانی و هراس‌زدایی از جهان پس از مرگ و حسابرسی نیز، همگی منجر به خطرپذیری بیشتر و عدم ترس از گناه و خطا می‌شود. گاهی حتی احساس شرم از خویش‌تن جای احساس گناه را می‌گیرد؛ لذا بسیاری از خطاها، به‌عنوان گناه، اشتباه و شکست تلقی نمی‌شوند؛ بلکه، یک تجربه جدید محسوب می‌شوند که هیجان شیرینی به همراه دارند. البته نسبت‌گرایی نیز به این امر دامن می‌زند.

پیرو مادی‌گرایی، رفاه‌طلبی و لذت‌گرایی نیز از دیگر ویژگی‌های انسان امروزی است که همه‌چیز را در خدمت رفاه، آسایش، آرامش و لذت خود می‌خواهد. از این‌رو، دین خوب هم دینی است که در همین زندگی دنیا کارآمدی و پیامدهای ملموس و لذت‌بخش داشته باشد.

مسئله دیگر، اهمیت بیشتر جسم و بدن برای بشر امروز است؛ بدنی که حتی بخش مهمی از هویت فرد را تشکیل می‌دهد و نشانه‌ها و بروز آن در مدیریت بدن، آمار بالای جراحی‌های زیبایی، مصرف زیاد مواد آرایشی، مدگرایی شدید در لباس و پوشش، سقط‌جنین، دست‌کاری ژنتیکی و... دیده می‌شود. این تغییر اولویت - از روح به سمت بدن - باعث می‌شود که به‌عنوان مثال، زیبایی برای یک جوان آن‌چنان اهمیت یابد که حکم بطلان وضو در صورت وجود مواد آرایشی بر روی پوست را نادیده بگیرد و یا دست به توجیه بزند.

سکولاریسم از دیگر عواملی است که باعث می‌شود که جوانان امروز قلمروی دین را محدود کنند و نقش آن را در سیاست، اخلاق، امور اجتماعی و... کمرنگ‌تر ببینند، و لذا قلمروی دین‌ورزی بیشتر به امور شخصی و درونی (اعتقادی و عاطفی) محدود شود.

در جمع‌بندی مطالب قبلی می‌توان تغییرات مذکور را ناشی از ارتباط‌پذیری جهانی بیشتر در میان جوانان و تأثیرپذیری از مبانی فکری جهان غرب توسط رسانه‌های مجازی و فرایند مدرنیزا سیون (و حتی پسادرنیته) دانست. تحقیقات میدانی نیز یکی از عوامل تغییر جهت‌گیری ارزشی جوانان و کاهش گرایش به دین‌داری را سیطره فرهنگ مدرنیته دانسته‌اند (Khodayari Fard, et al, 2021)، که خود رابطه معنی‌داری با افزایش میزان استفاده از اینترنت و ماهواره دارد (Eskandari & Kazemi, 2013). مقام معظم رهبری نیز در بیانیه گام دوم تأکید می‌کنند که جهان غرب با استفاده از ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر، به دل‌های پاک جوانان و نوجوانان و حتی نونهالان تاخته و

امکان بسیار خطرناکی در اختیار کانون‌های ضدّ معنویت و ضدّ اخلاق قرار می‌دهد و تلاش می‌کند تا باورها و سبک زندگی غربی را در ایران ترویج کند (The “Second Phase of the Revolution” Statement, 2019.2.11)؛ لذا از یکسو تمرکز بر اصلاح و تقویت مبانی فلسفی مخاطبان و از سوی دیگر، ارتقای سواد رسانه‌ای و سطح هشیاری جوانان در مواجهه با فضای سایبر، یکی از ضرورت‌های تربیتی است؛ اما در کنار آن می‌توان ملاحظاتی را هم مستقیماً ناظر بر برنامه تربیت دینی پیشنهاد کرد.

۲. ملاحظات تربیتی

برای مقابله با تهاجم فرهنگی و تقویت تدین جوانان، زمینه‌سازی تربیت از همان دوران پیش از تولد، و سپس پرداختن جدی‌تر به شیوه‌های فعال تربیت دینی از اوان کودکی اقدامی بسیار مهم است و پس از آن، گسترش، تعمیق و تحکیم آن توسط نهادهای رسمی تربیت منجر به نهادینه‌شدن آن می‌شود، منوط به اینکه ظرافت‌های لازم از سوی دست‌اندرکاران تربیت به‌دقت رعایت شود. مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم (۲۰۱۹) تأکید می‌کنند که اخلاق و معنویت، با دستور و فرمان به دست نمی‌آید، و حکومت‌ها نمی‌توانند آن را با قدرت قاهره ایجاد کنند؛ آن‌ها اولاً، خود باید منش و رفتار اخلاقی و معنوی داشته باشند و ثانیاً، زمینه را برای رواج آن در جامعه فراهم آورند و به نهادهای اجتماعی در این باره کمک کنند.

البته تربیت دینی مؤثر، بدون مخاطب‌شناسی و توجه دقیق به ویژگی‌ها، علایق و مسائل مخاطب (مربی)، امکان‌پذیر نیست. در مورد واقعیات ناظر بر مخاطب، باید به چند نکته توجه نمود. اول آنکه قطعاً تغییراتی را که در نسل جوان اتفاق می‌افتد، نباید یکسره منفی تلقی کرد. برخی از آن ویژگی‌ها می‌توانند ظرفیت خوبی برای مداخلات تربیتی ایجاد کنند و به برخی اقدامات تربیتی سمت‌وسو بدهند. روحیه پرسشگری، استدلال‌گرایی، نقادی، مبارزه با شبهه ارزش‌های موهوم و خرافی، داشتن روحیه مستقل، اراده قوی و مصمم، مبارزه و مقابله با کلیشه‌ها، آزاداندیشی، علاقه‌مندی و دغدغه‌مندی راجع به ارزش‌های اخلاقی و دفاع از حقوق انسان‌ها، علاقه به پیشرفت‌های علمی و صنعتی، و توجه به ارتقای سطح رفاه زندگی، از جمله ویژگی‌های مثبت جوانان نسل حاضر است.

دوم، آن‌ها علاقه‌مند به تنوع، هیجان، فضای دوستانه و غیررسمی در ارتباطات هستند، فعالیت‌های اجتماعی و گروهی با همسالان خود، به‌ویژه، فعالیت‌هایی با جنبه نمایشی، سرگرمی و تفریحی و عملی را می‌پسندند و برای انعطاف برنامه‌ها و عنصر خودانتخابی، اهمیت زیادی قائل هستند. این موارد را نیز می‌توان عناصری به شمار آورد که توجه به آن‌ها موجب جذابیت برنامه‌های تربیت دینی می‌شود. سوم، آن‌ها از ابژه تربیتی بودن، اجبار (فقدان قدرت انتخاب)، به‌خصوص اجبار بدون منطق و بی‌توجهی به استقلال و عاملیت آنان، نظام سلسله‌مراتب بین‌مرئی و مرتبی و نگاه از بالا به پایین، گریزان هستند، و در برابر چنین مواردی، مقاومت نشان می‌دهند؛ لذا این‌گونه موارد باید به شکل ظرفیتی مدیریت شوند.

در مورد برنامه‌های تربیت دینی گرچه سخت‌هسته آن، یعنی مبانی، اهداف نهایی و کلی و برخی اصول تربیت ثابت هستند، در عین حال، به نظر می‌رسد که می‌توان با توجه آسیب‌شناسانه به تغییراتی که در شیوه دین‌ورزی نسل جوان در جریان است، ملاحظاتی را در این برنامه‌ها در نظر گرفت، و به اثربخشی بیشتر آن‌ها افزود. در این راستا، ملاحظاتی در برنامه تربیت دینی نسل جوان مفید به نظر می‌رسد.

۴-۱. رویکرد تربیت دینی به صورت فرابرنامه در سی، ترکیبی (ضمنی - مستقیم)، لذت‌بخش، داوطلبانه و

متکی بر ارزش‌های مشترک

در حال حاضر مدارس ما بیشتر از رویکرد تربیت دینی مستقیم و شناخت‌حور استفاده می‌کنند. با توجه به تمایل جوانان به عاملیت و استقلال شخصیتی و عدم تمایل به ابژه تربیتی بودن، یعنی گریز از اینکه مستقیماً تحت تربیت واقع شوند و همچنین، تمایل به تنوع و هیجان و لذت، به نظر می‌رسد که استفاده بیشتر از رویکرد تربیتی غیرمستقیم، می‌تواند با استقبال و تأثیرپذیری بیشتر از جانب آنان مواجه شود. البته این به معنای حذف آموزش‌های مستقیم نیست؛

بلکه هر دوی این‌ها لازم هستند؛ اما با توجه به سیطره رایج رویکرد مستقیم در آموزش و تربیت، لازم است توجه بیشتر و جدی‌تری به رویکرد غیرمستقیم شود.

بر اساس یافته‌های روانشناسی تربیتی، آموزش غیرمستقیم، به‌صورت اتوماتیک و نیمه‌آگاهانه، بدون مقاومت، و سریع‌تر اتفاق می‌افتد و نتایج آن، پایدارتر است (Narvaez, 2010). لذت‌بخش بودن و گنجاندن موقعیت‌های زیاد برای انتخاب‌گری متریبان^۱ نیز از دیگر ضروریات است.

از سوی دیگر، تلفیق تربیت دینی با سایر دروس^۲ و برنامه‌ها و استفاده منظم و برنامه‌ریزی شده از ظرفیت فوق‌برنامه می‌تواند فشار و تمرکز را از روی یک درس برداشته و تربیت را به‌طور توزیع شده و بدون تأکید مستقیم پیگیری کند. در مورد رویکرد تربیتی می‌توان به‌ضرورت تکیه بر ارزش‌های انسانی و دغدغه‌های مشترک و مهمی همچون ارزش‌های اصیل معنوی و اخلاقی، لذت‌های عمیق‌تر و پایدارتر، معنای زندگی و ویژگی‌های منشی لازم برای زندگی موفق نیز اشاره کرد. می‌توان با تکیه بر نقاط اشتراک و لذت از هم صحبتی راجع به نقاط تفاهم، کم‌کم آن‌ها را به سوی سطوح بالای دین‌ورزی هدایت نمود و به ابهامات ذهنی متریبان پاسخ گفت. به‌ویژه تمایل جوانان به معنایابی از زندگی، ظرفیت خوبی برای پرورش دینی است.

۴-۲. محتوا

محتوای آموزشی یکی از عناصر مهم برنامه‌های تربیتی هستند و به‌روزرسانی آن‌ها متناسب با تغییرات مخاطبان و تغییر در نیازهای ایشان امر مهمی است. با توجه به تغییرات دین‌ورزی در نسل جدید، توجه به برخی موارد در محتوای آموزشی و تربیتی لازم است:

خودشناسی: لازم است که جوانان با نیازهای خود، تضادها و تعارض‌های درونی خود، با توانمندی‌های واقعی و نیز با محدودیت‌های شناختی خود، به‌طور عمیق آشنا شوند. آشکارکردن تعارض‌ها و خودفریبی‌ها برای خودشان و مواجه نمودن آن‌ها با نارضایتی‌ها و ناآرامی‌های عمیق آن‌ها، به‌رغم جنبه‌های پرسروصدا و سرگرم‌کننده زندگی‌شان می‌تواند مفید واقع شود.

ایجاد احساس نیاز به دین: نشان دادن ناکارآمدی راه‌حل‌های دیگر برای آرامش‌بخشی، امیدبخشی و شادی‌بخشی به انسان؛ لذا شکوفانمودن فطرت توحیدی و احساس نیاز به دین. اگر جوان، خود نیاز درونی به زندگی دین‌دارانه احساس نکند، شوق به اطاعت از پروردگار در دل او ایجاد نمی‌شود و بایدونبایدی‌های دینی برای او صرفاً حالت الزام بیرونی پیدا می‌کند.

آسیب‌شناسی معنویت‌های کاذب و انحرافی: بررسی دقیق، علمی، عقلانی و آسیب‌شناسانه معنویت‌های کاذب و نشان دادن ناکارآمدی آن‌ها. لازم است نوجوانان و جوانان به‌صورت علمی و دقیق با محدودیت‌های عرفان‌های کاذب در پاسخگویی به نیازهای اصلی بشر و حتی به‌انحراف کشاندن مسیر پاسخگویی به این نیازها آشنا شوند و خودشان به این باور برسند که این عرفان‌ها مسیر مناسبی برای رفع تشنگی آن‌ها نیستند.

تعمیق خدانشناسی، توسعه و تعمیق مبانی دینی و دین‌شناسی درست: به نظر می‌رسد که جوانان امروز شناخت همه‌جانبه‌ای از خداوند و برنامه‌ای که او برای هدایت و سعادت حقیقی بشر فرورستاده است (دین)، ندارند. آن‌ها جنبه‌های مناسکی و احکام دینی و نیز جنبه‌های اجتماعی دین را کم‌اهمیت می‌پندارند و شناخت درستی راجع به

۱. این در حالی است که پژوهشگران، اجباری بودن تربیت دینی و کم‌توجهی به آزادی و اختیار دانش‌آموزان (Cheragh Cheshm, 2006) و فقدان جذابیت کافی دروس دینی و لذا کمبود علاقه دانش‌آموزان به این دروس و حتی ایجاد نگرش منفی و دلزدگی نسبت به آن (Saiedi Rezvani, 2000) را به عنوان کاستی‌های برنامه‌های تربیت دینی در کشور برشمرده‌اند.

۲. مقام معظم رهبری ضمن تأکید بر ضرورت متدین‌بار آوردن دانش‌آموزان، تربیت دینی را وظیفه تک‌تک معلمان در دروس مختلف می‌داند و معتقدند که تلاش معلمان سایر دروس برای متدین‌بار آوردن و پرورش تفکر دینی متریبان، حتی از معلم دینی موثرتر است (Khamenei, 2005.5.2)؛ لذا تربیت دینی یک وظیفه همگانی در میان اهالی تعلیم و تربیت است.

ارتباط دین با سیاست و اجتماع و... ندارند؛ لذا مسئولیت‌شناسی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی آن‌ها آن‌گونه که باید، با دین مرتبط نیست. حتی نگاه درستی راجع به کارکردهای دین ندارند و بیشتر به صورت عمل‌گرایانه با آن مواجه می‌شوند؛ که همه این‌ها نیاز به اصلاح دارد و باید از مقاطع تحصیلی اولیه اصلاح شود؛ لذا شناساندن کارکردهای جامع دین به عنوان یک بسته کامل، تبیین شروط اثربخشی دین‌داری و دین‌ورزی، تقویت باورها و آموزه‌های دینی با رویکرد علمی، عقلانی، و البته کاربردی، باید بخش مهمی از برنامه‌های دین‌شناسی آنان باشد.^۱ در این راستا، نشان‌دادن فرایندهای اثر، مکانیسم‌ها، چرایی‌ها، چگونگی‌ها (و نه تدریس‌های شعاری، و انتزاعی، نظری خالص و پیچیده) پیشنهاد می‌شود.

بصیرت‌بخشی و جریان‌شناسی مدرنیته و پست‌مدرنیته و نقد مبانی مدرنیسم و پست‌مدرنیسم: لازم است نوجوانان و جوانان جریان‌ها و روندهای تاریخی و فلسفی همچون اومانیسم، لیبرالیسم، سکولاریسم، نسبیت‌گرایی و نظایر این‌ها را درک کنند و بتوانند با توجه به مبانی متعالی دین اسلام، آن‌ها را به نقد بکشند. البته این کار باید متناسب با مقاطع و پایه‌های تحصیلی انجام شود.

نظرخواهی در مورد سرفصل و تنظیم مشترک محتوا (نیازمحوری در تربیت دینی)

۳-۴. **منابع آموزشی:** نسل امروز مایلند در جریان تربیت خود، سهمیم باشند و مشارکت کنند؛ لذا حتی در ارتباط با منابع آموزشی نیز، تنوع‌بخشی به منابع آموزشی و امکان انتخاب توسط مربی (حتی‌الامکان کاستن از جنبه‌های اجباری) و نیز استفاده از منابع علمی دست‌اول، روزآمد و در سطح جهانی، مفید به نظر می‌رسد.

۴-۴. **شیوه تدریس:** جهت تربیت دینی مؤثر، لازم است که روش‌های تدریس و تربیت نیز تطابق یابد. در این ارتباط رعایت ملاحظات زیر توصیه می‌شود:

نکته اول، ضرورت نظرخواهی، مشورت و حتی‌الامکان توافق با مربیان راجع به شیوه تدریس دروس؛ نکته دوم، استفاده از روش‌هایی همچون: الگودهی مناسب توسط مربیان، روش استدلالی و اقناعی، مسئله‌محوری و ارائه بحث‌های چالشی، بحث و گفتگوی جدی و آزاداندیشانه، روش‌های تدریس مشارکتی، کنشگری و مشارکت فعال مربیان (در انتخاب مسئله، جستجوی اطلاعات، تحلیل، ارائه، تدریس و...)، و به‌طور ویژه، به کار بردن روش تطبیقی و انتقادی منصفانه و علمی (عدم تعصب‌ورزی) راجع به ادیان مختلف و نقد و بررسی همه‌جانبه آن‌ها همراه با آزاداندیشی^۲، اجتناب از جبهه‌گیری و تقبیح متعصبانه و بدون استدلال دیدگاه‌های رقیب، نشان‌دادن الگوهای دینی موفق (شخصیت‌های تأثیرگذار)، از جمله روش‌های آموزشی مناسب. روشن است که استفاده از روش‌های فوق، متناسب با فضای تربیتی، تفاوت‌های فردی مربیان^۳، تفاوت در سطوح ادراکی، نیازها، علایق، منابع انگیزشی و... آن‌ها بوده و اهداف و برنامه‌ها به صورت تشکیکی خواهد بود.

در کنار این‌ها، استفاده وسیع‌تر و جدی‌تر از روش‌های غیررسمی‌تر همچون استفاده از فعالیت‌های اجتماعی داوطلبانه، مفید و نوع‌دوستانه (ایجاد حس انتخاب‌گری و عاملیت، غیررسمی بودن، و معناداری و مفیدبودن)، فعالیت در انجمن‌های دانش‌آموزی، دانشجویی و... با رویکرد دینی؛ همچنین، تدارک فرصت‌هایی برای مشارکت داوطلبانه در مناسک معنوی جمعی و لذت‌بخش با حاشیه‌های سرگرم‌کننده برای جوانان، همچون اردوهای جهادی، اعتکاف، مراسم

۱. این در حالی است که کم‌ارتباط بودن دروس دینی با زندگی واقعی (Saiedi Rezvani, 2000) و ناتوانی آموخته‌های کلاسی برای ایجاد تغییر در موقعیت‌های عملی زندگی (Shabani, 2012)، از دیگر کاستی‌های برنامه‌های تربیت دینی فعلی مدارس است.

۲. این در حالی است که معمولاً تأکید بر انتقال و حفظ طوطی‌وار اطلاعات دینی (Aminkhandaghi, et al, 2015; Shamshiri & Nowzari, 2011)، غلبه نگاه کمی (Shamshiri & Nowzari, 2011)، تأکید بر صورت‌گرایی و غفلت از تربیت دینی عمیق و همه‌جانبه (Niknesan, et al, 2017)، از جمله کاستی‌های برنامه‌های تربیت دینی است.

۳. از دیگر کاستی‌های برنامه‌های تربیت دینی در کشور، بی‌توجهی به تفاوت‌های فردی و انعطاف‌ناپذیری (Niknesan, et al, 2017; Mehrmohammadi & samadi, 2003; Rahmanpour & Mirshah Jafari, 2015) است.

شب‌های قدر، مراسم پیاده‌روی اربعین، اردوهای راهیان نور، اردوهای تفریحی - زیارتی، بازدیدها و... و نیز، استفاده از ظرفیت هنر، فیلم، انیمیشن، و جنبه‌های زیباشناسانه مورد تأکید است.

گنجانیدن بخش‌های غیر رسمی و صمیمیت‌بخش در برنامه‌های درسی رسمی کلاسی همچون گفتگوهای مفید و مرتبط خارج از فضاهای رسمی کلاسی، مثلاً در فضای مجازی نیز مفید به نظر می‌رسد. در چنین فضایی، مربی به‌عنوان هدایت‌کننده، تسهیلگر، ناظر و پاسخ‌دهنده، نقش آفرینی می‌کند.

۴-۵. شیوه ارتباطی: با توجه به گریزان بودن نسل جدید از روابط بالا به پایین، رعایت برخی نکات ظریف در شیوه ارتباط تربیتی، می‌تواند زمینه را برای تربیت دینی مؤثر فراهم کند؛ رعایت نکاتی همچون: احترام و توجه مثبت، الگوی ارتباطی مبتنی بر دوستی و رفاقت؛ و اجتناب از نگاه‌های بالا به پایین (حتی الامکان فضای غیر رسمی)، تعمیق ارتباط عاطفی - تربیتی با استفاده از حاشیه‌های غیر رسمی و سازمان‌دهی شده از جمله جشن‌ها یا مهمانی‌های کوچک در فضاهای مدرسه‌ای یا دانشگاهی، و فوق‌برنامه‌ها مفید است. همچنین، در برخورد‌های اصلاحی تا حد امکان باید از تقبیح و سرزنش تند در میان جمع اجتناب کرد.

۴-۶. شیوه ارزشیابی: در زمینه نحوه ارزشیابی، توافق با متریان راجع به شیوه‌های ارزشیابی، افزایش سهم فعالیت‌های داوطلبانه و ارزشیابی مستمر، افزایش سهم ارزیابی همتایان^۱ و به‌طور ویژه، افزایش سهم خودارزیابی^۲ پیشنهاد می‌شود؛ (نمودار ۱).

نمودار ۱. رویکرد تربیت دینی مؤثر با توجه به ویژگی‌ها و تغییرات جدید در نحوه دین‌ورزی نسل جوان

به نظر می‌رسد که با اعمال ملاحظات فوق، بتوان از تغییرات نامطلوب در دین‌ورزی نسل جوان جلوگیری کرد؛ به‌ویژه که تحقیقات میدانی، در کنار تهاجم فرهنگی از سوی جهان غرب و فرهنگ مدرنیسم و پست‌مدرنیسم، نقطه ضعف‌های داخلی همچون کاستی‌هایی را در کارآمدی‌های نظام‌های تربیتی در خانواده، مدرسه، جامعه و دانشگاه را در این مورد خاطر نشان کرده‌اند (Salehizadeh & Mohamadi, 2015; Mahmoudi, 2018; Ghazali, 2019; Ebrahimi Kiapey & Amerian, 2020; Khodayari Fard, et al, 2021). لذا لازم است که نظام تربیتی، به‌صورت هوشیار، چابک و پاسخگو به تغییرات و نیازهای جدید، عمل کند.

نتیجه‌گیری

با توجه به تأکید مقام معظم رهبری بر معنویت و اخلاق جوانان در بیانیه راهبردی گام دوم انقلاب و ضرورت رصد و شناسایی مداوم وضعیت موجود، و چابکی، پویایی، انعطاف و انطباق‌پذیری معقول و پاسخ‌ده بودن برنامه‌های تربیتی

۱. ر.ک. وجدانی و سعیدی (۲۰۲۱)، تأملی در تربیت اخلاقی از طریق «ارزیابی همتایان» براساس آیات و روایات.

۲. ر.ک. وجدانی و حیدری (۲۰۲۱)، تأملی در ضرورت استفاده از «خودارزیابی» در برنامه درسی تربیت دینی.

نسبت به اقتضائات جدید در نسل جوان، تحقیق حاضر با هدف شناسایی و صورت‌بندی دقیق چالش‌های دین‌ورزی در نسل جدید انجام شد؛ چراکه بی‌توجهی به اقتضائات زمانی و اصرار بر به‌کارگیری شیوه‌های سنتی منجر به مقاومت متریبان و شکست برنامه‌های تربیت دینی خواهد شد. با توجه به دسترسی و استفاده بیشتر و هم‌چنین، تأثیرپذیری بسیار بیشتر نسل جوان از رسانه‌ها و شبکه‌های مجازی، روند مدرنی‌سازی در میان نسل جوان جامعه ما به‌ویژه در سال‌های اخیر سرعت بسیار زیادی گرفته و شکاف نسلی میان مربیان و متریبان رو به افزایش و تعمیق می‌رود. این امر هشیاری بیشتر مربیان دینی را می‌طلبد. تا با موشکافی دقیق این ویژگی‌ها و تغییر و تحولات از یکسو و تأکید و اتکا بر مبانی و اهداف تربیت دینی و مسلمات دین از سوی دیگر، تصمیمات مقتضی را جهت انعطاف و انطباق عاقلانه روش‌های تربیتی به‌کارگیرند.

در این تحقیق، پس از شناسایی نه ویژگی دین‌ورزی نسل جوان شامل: پررنگ شدن ابعاد ذهنی و عاطفی دین‌ورزی و کمرنگ شدن ابعاد عملی و مناسکی، دین‌ورزی خودمرجع، غیر الزام‌آور، کلاژگونه، تنوع‌گرا، لذت‌گرایانه، غیررسمی، کثرت‌گرا و گرایش به معنویت‌های نوظهور، ملاحظاتی نیز برای اثربخشی بیشتر برنامه‌های تربیت دینی پیشنهاد شد؛ که در مجموع نیازمند اصلاح نگرش مربیان و متولیان نسبت به متربی و تلاش برای کاستن فاصله نسلی، به‌روزرسانی رویکردها و روش‌های تربیت دینی، توسعه زمانی و مکانی تربیت دینی، اختصاص زمان و انرژی بیشتر برای تعامل مثبت، عمیق و سازنده با متریبان و «معلمی‌کردن» به‌جای «ارائه واحد درسی» است، که همه این‌ها نیز در یک جمله، مستلزم اتخاذ رویکرد کیفیت‌محور و مسئله‌محور در تربیت دینی است.

در راستای یافته‌های پژوهش پیشنهاد می‌شود که:

تغییر و تحولات حوزه جوانان به‌طور منظم و مداوم رصد شود، و اسناد و برنامه‌ها - با عنایت به نیازهای جدید مخاطبان - به‌موقع روزآمد شوند. منابع درسی دینی متناسب با تغییرات و مسائل جدید جوانان روزآمد شود. دوره‌های آموزشی ضمن خدمت برای مربیان در سطوح مختلف و در نهادهای آموزشی گوناگون برگزار گردد و تلاش شود تا فاصله نسلی میان مربیان و معلمان و اساتید با متریبان، تا جای ممکن کاهش یابد. برنامه‌های تربیتی در نهادهای آموزشی به‌طور جدی جهت‌گیری و رویکرد تربیت دینی پیدا کنند و برنامه تربیت دینی به‌صورت فرا برنامه درسی تعریف، برنامه‌ریزی و اجرا شود. برگزاری کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی تکمیلی برای جوانان در مورد عرفان‌های نوظهور، سواد رسانه‌ای و نظایر این‌ها، در دستور کار نهادهای آموزشی قرار گیرد.

تعارض منافع

«هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است»

منابع

- ابراهیمی‌کیایی، هادی؛ عامریان، فاطمه (۱۳۹۹). چالش‌ها و موانع تربیت دینی نسل چهارم انقلاب در گام دوم و راهکارهای رسانه ای رویارویی با آن‌ها با تأکید بر بیانات رهبری. *خانواده و پژوهش*، ۱۷(۳): ۱۲۶-۱۰۵.
- آزاد ارمکی، تقی؛ غیاثوند، احمد (۱۳۸۱). تحلیل جامعه شناختی دین‌داری جوانان با رویکرد بی‌شکلی دین‌داری. *پژوهشنامه علوم انسانی*، ش ۳۵: ۱۴۸-۱۱۷.
- ازکیا، مصطفی؛ توکلی، محمود (۱۳۸۵). فراتحلیل مطالعات رضایت شغلی در سازمان‌های آموزشی. *نامه علوم اجتماعی*، ۲۷(۲۷): ۱-۲۶.
- اسکندری، حسین؛ کاظمی، کاظم (۱۳۹۳). بررسی جهت‌گیری‌های ارزشی نسل جوان و عوامل مؤثر بر آن. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۲(۲۲): ۸۱-۹۸.
- افشارکهن، جواد؛ بلالی، اسماعیل؛ سلیمان‌پور، محمدعلی (۱۳۹۰). بررسی وضعیت عرفی شدن دانشجویان و برخی عوامل مؤثر بر آن. *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۲(۴۱): ۱۳۵-۱۵۸.

- امیری، سیده سمانه؛ اصغرپور ماسوله، احمد رضا (۱۳۹۵). ظهور دین‌داری گزینشی در میان دختران جوان شهر مشهد: ارایه یک نظریهٔ زمینه‌ای. *علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد*، ۱۳(۲): ۲۲-۱.
- امین خندقی، مقصود و همکاران (۱۳۹۴). میزان پاسخگویی برنامه درسی دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی به نیازهای شناختی دانش‌آموزان. *اندازه‌گیری تربیتی*، ۶(۲۱): ۸۲-۶۱.
- بیابانی، آریتا (۱۳۸۱). بررسی رابطه پایگاه اقتصادی-اجتماعی با نوگرایی دینی با تأکید بر دانش‌آموزان پایه سوم دبیرستان‌های دولتی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- پوریوسفی، حمید؛ فراستخواه، مقصود؛ تشکر، فاطمه (۱۳۹۳). شناخت میزان گرایش جوانان به معنویت‌های نوظهور و عوامل اجتماعی تأثیرگذار بر آن (دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال). *علوم اجتماعی*، ۸(۲۵): ۱۹۰-۱۶۱.
- توسلی، غلامعباس؛ مرشدی؛ ابوالفضل (۱۳۸۵). بررسی سطح دین‌داری و گرایش‌های دینی دانشجویان. *جامعه‌شناسی ایران*، ۷(۴): ۱۱۸-۹۶.
- چراغ چشم، عباس (۱۳۸۶). آسیب‌شناسی تربیت دینی در مدارس. *کتاب نقد*، شماره ۴۲: ۱۶۸-۱۵۵.
- حسن‌پور، آرش؛ معمار، ثریا (۱۳۹۴). مطالعه وضعیت دین‌ورزی جوانان با تأکید بر دین‌داری خودمرجع (ارائه یک نظریهٔ زمینه‌ای). *تحقیقات فرهنگی ایران*، ۸(۳): ۹۹-۱۳۱.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۴/۲/۱۲). *سخنرانی در دیدار با فرهنگیان و معلمان کرمان*. قابل‌دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۹/۰۲/۰۱). *بیانات در دیدار با جوانان در مصلاهی بزرگ تهران*. قابل‌دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=۳۲۸۱>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۱/۵/۳). *سخنرانی در دیدار با کارگزاران نظام و مسئولان کشوری و لشگری*. قابل‌دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=۲۰۵۳۴>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷/۱۱/۲۲). *بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران*.
- خدایاری‌فرد، محمد و همکاران (۱۴۰۰). عوامل مرتبط با افزایش و کاهش گرایش دانشجویان به دین‌داری؛ بررسی پدیدارشناختی. *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ۱۱(۴): ۵۹۰-۵۶۳.
- خواجه‌نوری، بیژن؛ روحانی، علی؛ هاشمی، سمیه (۱۳۹۰). سبک زندگی و مدیریت بدن. *زن و جامعه*، ۲(۳): ۳۷-۲۱.
- خورسندی طاسکوه، علی (۱۳۸۸). مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱(۴): ۸۳-۵۷.
- خوشنام، مژگان؛ کوثری؛ مسعود، فراستخواه، مقصود (۱۳۹۷). درک دانشجویان دانشگاه تهران از تعاملات غیر رسمی. *تحقیقات فرهنگی ایران*، ۱۱(۴۳): ۶۷-۲۹.
- رحمان‌پور، محمد؛ میرشاه جعفری، سید ابراهیم (۱۳۹۵). آسیب‌های تربیت دینی و ارائه راهکارهای مناسب از دیدگاه صاحب‌نظران با رویکرد برنامه‌ریزی درسی. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۴(۳۲): ۵۲-۳۱.
- سام دلیری، کاظم (۱۳۹۴). انواع دین‌داری و روحانیت (بررسی تأثیر نوع دین‌داری بر تبعیت از روحانیون). *شیعه‌شناسی*، ۱۳(۵۲): ۸۳-۵۳.
- سراج‌زاده، سید حسین (۱۳۷۷). نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان و دلالت آن بر سکولار شدن. *نمایه پژوهش*، ش ۷-۸: ۱۱۸-۱۰۵.
- سراج‌زاده، سید حسین؛ رحیمی، فرشید (۱۳۹۲). رابطه دین‌داری با معناداری زندگی در یک جمعیت دانشجویی. *راهبرد فرهنگ*، ۲۴(۳): ۳۰-۷.
- سعیدی رضوانی، محمود (۱۳۷۹). *تبیین برنامه درسی پنهان در بینش اسلامی دوره متوسطه و ارائه راهبردها برای استفاده از این برنامه در آموزش اتریش دینی*. رساله دکتری. دانشگاه تربیت معلم.
- سعیدی رضوانی، محمود؛ امین خندقی، مقصود؛ باغلی، حسین، محمدی چابکی، رضا (۱۳۹۵). بررسی دیدگاه دانش‌آموزان پایه سوم دوره متوسطه پیرامون تحقق اهداف قلمرو «عمل و رفتار» برنامه درسی دین و زندگی. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱(۲): ۱۲۷-۹۹.
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰.
- شعبانی، زهرا (۱۳۸۸). بررسی ارزشیابی برنامه درسی قرآن پایه چهارم ابتدایی. *تربیت اسلامی*، ۴(۸): ۱۴۰-۱۰۵.
- شم‌شیری، بابک؛ نوذری، مرزیه (۱۳۹۰). آسیب‌های تربیت دینی کودکان مقطع پیش‌دبستانی از نظر متخصصان علوم تربیتی، روانشناسی، علوم تربیتی، ادبیات کودک و مربیان پیش‌دبستانی. *تربیت اسلامی*، ۶(۱۲): ۷۳-۵۱.
- صالحی‌زاده، محمداسماعیل؛ محمدی، روح‌اله (۱۳۹۴). آسیب‌شناسی تربیت دینی جوانان در مسائل عبادی از دیدگاه آیات و روایات. *آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث*، ۱(۱): ۱۴-۱.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۸۶). *نمایی از دین‌ورزی طبقات متوسط جدید شهری*. قابل‌دسترس در:

https://farasatkahh.blogspot.com/۲۶/post-۲۵/۰۹/۱۳۸۹

- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۱). تغییر الگوهای دین‌داری. *مهرنامه*، شماره ۲۴: ۱۹۶-۱۹۵.
- فراستخواه، مقصود؛ رحمانی، جبار؛ سپیدنامه، بهروز (۱۳۹۶). مطالعه پدیده بی‌هنجاری دینی در بین دانشجویان دانشگاه‌های ایلام (ارائه نظریه مبنایی). *مطالعات ایران*، ۱۱(۲): ۲۵-۵۵.
- عجم، علی‌اکبر؛ سعیدی رضوانی، محمود (۱۳۹۱). چالش در اهداف تربیت دینی (شناخت، عاطفه و عملکرد). *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۰(۱۷): ۷۰-۴۹.
- غزالی، سعید؛ اسمعیلی، زهره؛ رضایی، محمدحاشم؛ فرج‌اللهی، مهران (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی تربیت دینی دانشجویان دانشگاه پیام نور با تأکید بر مکتب امام حسین (ع). *آموزش در علوم انتظامی*، ۷(۲۵): ۳۷۷-۳۵۹.
- کردان، علی‌محمد (۱۳۷۷). علوم تربیتی: مطالعات میان‌رشته‌ای. *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، ۳(۴): ۱۷-۶.
- محمودی، سیروس (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی تربیت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم از نظر دبیران معارف اسلامی و مشاوران مدارس. *رهیافت فرهنگ دینی*، ۱(۳): ۱۰۵-۹۰.
- مرادی، رامین؛ خان‌محمدی، احسان (۱۳۹۹). بررسی وضعیت دین‌داری جوانان شهر سرپل ذهاب و برخی عوامل مرتبط با آن. *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۳۱(۷۷): ۱۳۲-۱۰۹.
- مکیلانی، حسین؛ درانی، کمال؛ صالحی، کیوان (۱۳۹۷). تحلیل پدیدارشناسانه باورهای دینی دانش‌آموزان و ارائه راهکارهایی برای کاهش چالش‌ها و آسیب‌های موجود. *دین و ارتباطات*، ۲۵(۱): ۱۹۲-۱۵۷.
- موسوی، سیده صفا؛ کاشانی‌ها، زهرا (۱۳۹۸). تبیین فرهنگی - اجتماعی پابندی جوانان تهرانی به ارزش‌های دینی (از دو بُعد مناسکی (اعمال دینی) و پیامدی (آثار دینی)). *مدیریت فرهنگی*، ۱۲(۴۶): ۷۵-۵۹.
- مهرمحمدی، محمود؛ صمدی، پروین (۱۳۸۲). بازنگری در الگوی آموزش دینی جوانان و نوجوانان در دوره تحصیلی متوسطه. *نوآوری‌های آموزشی*، ۲(۱): ۳۴-۹.
- میرسندسی، محمد (۱۳۸۴). *مطالعه میزان و انواع دین‌داری دانشجویان*. رساله دکتری. دانشگاه تربیت مدرس.
- ناصری، میلاد؛ کاوه، فرزانه؛ ربانی، علی (۱۳۹۵). مطالعه چگونگی نگرش دانشجویان به دین (مدلی بر اساس نظریه زمینه‌ای GT) مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه اصفهان. *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۷(۴): ۹۸-۷۹.
- نجاتی، محمود (۱۳۹۴). معنویت‌های جدید. *مطالعات اجتماعی دین*، ۳(۴): ۳۸-۳۱.
- نیک‌نشان، شقایق؛ پاک‌سرشت، محمدجعفر؛ لیاقت‌دار، محمدجواد (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی گفتمان تربیت دینی در نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران. *فلسفه تربیت*، ۱۱(۱): ۱۶۴-۱۴۱.
- وجدانی، فاطمه (۱۳۹۱). تحلیل مبانی فلسفی تربیت اخلاقی از منظر علامه طباطبایی و ارائه الگویی نظری جهت کاهش شکاف میان معرفت و عمل اخلاقی. رساله دکتری. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- وجدانی، فاطمه؛ حیدری، سمیرا (۱۴۰۰). تأملی در ضرورت استفاده از خودارزیابی در برنامه درسی تربیت دینی. *تربیت اسلامی*، ۱۶(۳۸): ۸۴-۵۷.
- وجدانی، فاطمه؛ سعیدی، الهام (۱۴۰۰). تأملی در تربیت اخلاقی از طریق ارزیابی همتایان بر اساس آیات و روایات. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۹(۱۶): ۱۶۳-۱۳۹.

References

- AfsharKohan, J.; Balali, E.; Soleimanpoor, M.A. (2011). The Study of Secularization and Its Factors on Students (The University of Bu-Ali Sina). *Journal of Applied Sociology*, 22(410), 135-158. [In Persian]
- Ajam, A. A.; Saiedi rezvani, M. (2012). Challenges in the religious education goals (cognition, emotion and performance). *Research on Islamic Education*, 20(17), 49-70. [In Persian]
- Aminkhandaghi, M.; Saiedi Rezvani, M.; Movahhedi, M.; Pakmehr, H.; Abasi, H. (2015). Accountability of Religion and Life Curriculum in High school and Pre-university to Students' Cognitive Needs. *Educational Measurement*, 6(21), 61-82. [In Persian] <https://doi.org/10.22054/jem.2015.5949>
- Amiri, S. S.; Asgharpour Masouleh, A. R. (2016). Selective Religiosity among Young Girls in Mashhad: A Grounded Theory. *Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences*, 13(2), 1-22. [In Persian] <https://doi.org/10.22067/jss.v13i2.32095>
- Azad Aramaki, T.; Ghiathund, A. (۲۰۱۲). Sociological analysis of youth religiosity with the approach of the formlessness of religiosity. *Journal of Human Science*, 35, 117-148. [In Persian]
- Azkiya, M.; Tavakoli, M. (2006). Meta analysis of job satisfaction in educational organization. *Journal of Social Sciences Letter*, 27(27), 1-26. [In Persian]
- Biabani, A. (۲۰۰۹). *Investigating the relationship between socio-economic base and religious modernization with an emphasis on the third grade students of public high schools*. Master's thesis. Tehran: Tarbiat Modares University. [In Persian]

- Ebrahimi Kiapey, H.; Amerian, F. (2020). The Obstacles to Religious Education of Fourth Generation of the Islamic Revolution in Iran and Media Solutions to Confront them with Emphasis on the Supreme Leader's Statements. *Family and Research*, 17(3), 105-126. [In Persian]
URL: <http://qjfr.ir/article-۱۵۹۹-۱-fa.html>
- Eskandari, H.; Kazemi, K. (۲۰۱۳). Investigating the value orientations of the young generation and the factors affecting it. *The Journal of Research in Islamic Education*, 22(22), 81-98. [In Persian]
- Chalmers, I., Hedges, L. V. & Cooper, H. (2002), A brief history of research synthesis. *Evaluation & the health professions*, 25(1), 12-37.
- Cheragh Cheshm, A. (20۰6). Pathology of religious education in schools. *Ketab-e Naqd*, 42, 155-168. [In Persian]
- Farastkhah, M.(۲۰۰۶). *A view of the religiosity of the new urban middle classes*, available in: <https://farastkhah.blogspot.com/۲۵/۰۹/۱۳۸۹/post-۲۶>[In Persian]
- Farastkhah, M.(2011). Chang in religiosity patterns. *Mehrnameh*, 24, 195-196. [In Persian]
- Farastkhah, M.; Rahmani, J.; Sepidnameh, B. (2016). Studying the phenomenon of religious abnormality among the Ilam universities students (presenting the Grounded theory). *Journal of Iranian Studies*, 11(2), 25-55. [In Persian]
- Fundamental Reform Document of Education. Tehran: Supreme council of the Cultural Revollution, 2011. [In Persian]
- Ghazali, S.; Ismaili, Z.; Rezaei, M. H.; Farajollahi, M. (۲۰۱۹). Pathology of religious education of students of Payam Noor University with emphasis on the school of Imam Hossein (AS). *Training in Police Sciences*, 7(25), 359-377. [In Persian]
- Harden, A., & Thomas, J. (2010). Mixed methods and systematic reviews: Examples and emerging issues. *Sage handbook of mixed methods in social & behavioral research*, 2, 749-774.
- Hassan pour, A.; Memar, S. (2015). The Investigation of Youth Religiosity, with the Emphasis on Self Referential Religiosity (Using Grounded Theory). *Journal of Iranian Cultural Research*, 8(3), 99-131. [In Persian] <https://doi.org/10.7508/ijcr.2015.31.004>
- Kardan, A. M. (1998). Educational sciences: interdisciplinary studies. *University Textbooks; Research and Writing*, 3(4), 6-17. [In Persian]
- KHajenori, B.; Rohani, A.; Hashemi, S. (2012). Lifestyle and Body Management. *Women and Society*, 2(3), 21-48. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2000.3.21). *Statements in a meeting with young people in Tehran's Grand Mosque* . , available in: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=۳۲۸۱>[In Persian]
- Khamenei, S. A.(2005.5.2). *A speech in a meeting with educators and teachers of Kerman*, available in: <https://farsi.khamenei.ir>[In Persian]
- Khamenei, S. A.(2012.7.24). *Speech in a meeting with national and army officials*, available in: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=۲۰۵۳۴> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2019.2.11). *hhe SScond Phase oh hk RvvouwoaS Saæeeen.* [In Persian]
- Khodayari Fard, M., et al. (2021). Factors related to the increase and decrease of students' inclination towards religiosity; The Phenomenological investigation. *Culture in the Islamic University*, ۱۱(۴): ۵۹۰-۵۶۳. [In Persian]
- Khorsandi Taskoh, A.(2009). Interdisciplinarity and its Challenges in Higher Education. *Interdisciplinary Studies in Humanities*, 1(2), 85-101. [In Persian]
- Khoshnam, M.; Kousari, M.; Farasatkah, M. (2018). Tehran University Students' Perception of Informal Interactions. *Journal of Iranian Cultural Research*, 11(43), 29-67. [In Persian] <https://doi.org/10.22631/ijcr.2018.1865.2456>
- Mahmoudi, S. (2018). Pathology of religious education of secondary school students from Islamic schools and school counselors. *Religious Culture Approach*, 1(3), 90-105. [In Persian]
- Mehrmohammadi, M.; Samadi, P.(2003). Revision of the model of religious education of youth and teenagers in the secondary education. *Journal of Educational Innovations*, 2(1), 9-34. [In Persian]
- Mirsandsi, M. (2004). *Studying the amount and types of students' religiosity*. Doctoral dissertation. Tarbiat Modares University. [In Persian]
- Mokeilani, H.; Dorrani, K.; Salehi, K.(2018). Phenomenological Analysis of the Religious Beliefs of Students and Offering Strategies for Reducing Challenges and Existing Injuries. *Religion & Communication*, 25(1), 157-192. [In Persian]
- Moradi, R.; Khanmohammadi, E. (2020). The Study of Youth Religiosity in Sarpol-e-Zahab City and some Related Factors. *Journal of Applied Sociology*, 31(1), ۱۳۲-۱۰۹. [In Persian]
- Mousavi, S. S.; Kashaniha, Z. (2018). Cultural-social explanation of adherence of Tehrani youth to religious values (from two aspects of rituals (religious acts) and consequences (religious works)). *Cultural Management*, 12(46): ۵۹-۷۵. [In Persian]
- Narvaez, D. (2010). Moral Complexity: The Fatal Attraction of Truthiness and the Importance of Mature Moral Functioning. *Perspectives on Psychological Science*, 5(2), 163-181.

- Nasseri, M.; Kaveh, F.; Rabbani, A. (2017). Investigation of How Students View Religion (A Model Based on Grounded Theory, Case Study: Students of University of Isfahan). *Journal of Applied Sociology*, 27(4), 79-98. [In Persian]
- Nejati, M. (۲۰۱۵). New spiritualities. *Social Studies of Religion*, 3(4), 31-38. [In Persian]
- Newell, W. H. (2001). A theory of interdisciplinary studies. *Issues in Integrative Studies*, 19, 1- 25.
- Nikneshan, SH.; Pakseresht, M. J.; Liaghatdar, M. J. (2017). Pathology of Religious Education Discourse in the System of Formal Education of Iran. *Philosophy of Education*, 1(1), 141-164. [In Persian]
- Pour Yousefi, H.; Farstakhah, M.; Tashakor, F. (2013). The extent of youth's tendency towards emerging spiritualities and the social factors affecting it. *Journal of Social Sciences*, 8(25), 161-190. [In Persian]
- Rahmanpour, M.; Mirshah Jafari, S. I. (۲۰۱۵). Harms of religious education and providing suitable solutions from the point of view of experts with curriculum planning approach. *Research in Islamic education issues*, ۲۴(۳۲), ۵۲-۳۱. [In Persian]
- Saiedi Rezvani, M. (2000), Explaining the Hidden Curriculum in the Islamic Vision of Middle School and Presenting strategies for using this program in effective religious education. Doctoral thesis, Tarbiat Moallem University.
- Saiedi Rezvani, M., Amin Khandaghi, M.; Baghgoi, H., Mohammadi Chaboki, R. (2015). Investigating the views of the third grade high school students regarding the realization of the goals of the field of "action and behavior" of the religion and life curriculum. *Applied Issues in Islamic Education*, 1(2), 99-127. [In Persian] URL: <http://qaiie.ir/article-1-43-fa.html>
- Salehizadeh, M. E.; Mohamadi, R. (2015). The pathology of youths' religious education in worshipping issues from Quran and Hadiths perspective. *Educational Docrorines in the Qur'an and Hadith*, 1(1), 1-14. [In Persian]
- Sam Deliri, K. (۲۰۱۵). Types of religiosity and clergy (examining the effect of the type of religiosity on obedience to the clergy. *Journal of Shiite studies*, 13(52), 53-83. [In Persian]
- Serajzadeh, S. H. (1998). Religious attitudes and behaviors of teenagers and its implications for secularization. *Namaye Pajuhesh*, 7-8, 105-118. [In Persian]
- Serajzadeh, S. H.; Rahimi, F.(2014). Empirical Study of Relationship between Religiosity and Meaningfulness of Life in a Student Com-munity. *The Culture Strategy Quarterly*, 6(24), 7-30. [In Persian]
- Shabani, Z. (2009). The Survey of Quran Curriculum Evaluation in the Fourth Grade of Primary Schools. *Islamic Education*, 4(8), 105-140. [In Persian]
- Shamshiri, B.; Nowzari, M. (2011). Children's Religious Educational Damages in Primary Schools From the Viewpoints of Experts in Educational Sciences, Psychology, Religious Sciences, Children's Literature and Primary Schools Teachers. *Islamic Education*, 6(12), 51-73. [In Persian]
- Tavasoli, G. A.; Morshedi, A. (2006). Examining the level of religiosity and students religious tendencies. *Iranian Journal of Sociology*, 7(4), 96-118. [In Persian]
- Thomas, J.; Harden, A. (2008). Methods for the thematic synthesis of qualitative research in systematic reviews. *BMC. Med Res Methodol*, 8(1): 45.
- Vojdani, F. (2012). *Analysis of Philosophical foundations of Moral Education from Allameh Tabatabai's Viewpoints and planning a Theoretical Model for Reducing the Gap between Moral Knowledge and Action*. Doctoral dissertation. Tarbiat Modares University. [In Persian]
- Vojdani, F.; Heidari, S.(2021). Contemplation on the necessity of the usage of "self-assessment" in religious education curriculum. *Islamic Education*, 16(38), 57-84. [In Persian]
- Vojdani, F.; Saeidi, E. (2021). Contemplation on moral education through "peer assessment" based on Holy Quran and narrations of Ahl al-Bayt (AS). *Islamic Perspective on Educational Science*, 9(16), 115-144. [In Persian]
- Youngblood, D. (2007). Multidisciplinarity, Interdisciplinarity, and Bridging Disciplines: A Matter of Process. *Journal of Research Practice*, 3(2), 1-8.